

2 | *Formella ramar* Uppgift och organisation

Detta kapitel skildrar omvandlingen av de formella ramarna för Vetenskapsakademiens verksamheter från 1739 till början av 2000-talet. Utforskningen av dessa institutionella transformationer utgår från de formuleringar i stadgor och instruktioner som har förändrats över tid. Nya skrivningar i dylika dokument är signifikanta i så måtto att de är tecken på de orsaker som ligger bakom förändringarna. Den kronologiskt upplagda redovisningen är indelad efter de år, bortsett från de allra senaste, då nya grundregler tillkommit: 1739, 1820, 1904 och 1974. Kapitlet avrundas med en diskussion av i vilken mån dessa brytpunkter sammanfaller med formativa förändringsskeenden i Akademiens historia.

Framställningen laborerar med några enkla distinktioner som riktar uppmärksamheten mot tre aspekter av studieobjektet: *själva Akademien*, med dess ledamöter, klasser och sammankomster; den *inre organisationen*, i form av tjänstemän och annat stöd till verksamheterna; den *yttre organisationen*, i form av de institutioner som kommit och gått. För att den institutionella utvecklingen inte ska framstå som en helt inomakademisk process sätts den i relation till omvandlingar inom de fält på vilka Akademien agerat, till inhemska och internationella sammanhang som Vetenskapsakademien påverkats av och själv påverkat.

Tillkomst, framgångar, motgångar: 1739–1820

Redan inför det första mötet i juni 1739 fanns ett förslag till grundregler för den sammanslutning stiftarna tänkte sig. Eftersom det gällde en ny institution hade dessa stadgar ingen egen verksamhet att utgå från, men som antytts ovan fanns både inhemska och utländska föregångare att ta spjörn mot – tillkomstbetingelserna utreds närmare i kapitel 4. Många av

Jag mihelstend bekant och Högstör kärnad, på lifet och den,
och så mig jag om mitt guds namn och ryktet är den och angä-
gen, att jag vil heligt och älskligt tillta de Rikets och Författ-
ningar, som äro den guds. och tillkommer af Andens guds
konst och guds, samt att mit upprättat för sinna om be-
skräffningen till den heliga GUDS ord, Konungens och Fö-
derlandets välgång, samt de till Andens försatt gudsord
kärnad sprida och befästa Föreläggare och Konungens och
Föreläggare, af mihelstend att, som en vettig Landets Föreläggare
och en vettig Konung Anden, samt för sin vil behåga så up-
ret gudsord är, samt jag och vil mihelstend mig till den, att sin-
na Andens Rikets Andens och Andens, samt att jag vil Andens
jula af befästa Andens upprättande och befästa, samt
att befästa vil, samt den sinna Andens, samt att befästa
den befästa vil jag, samt mit ett Namn: andens och Sigilla
andens, befästa.

Jac. Berzelius

de 48 paragraferna är mycket korthuggna. Den bild de ger av nyskapelsen kompletteras av de första mötesprotokollen och företalet till det första numret av *Swenska wetenskaps academiens handlingar*, som kom till hösten.

I en ingress till stadgarna sägs att människor drivits till att sluta sig samman för att verka för det allmänna bästa, och att vetenskaper och konster kan bidra till ett lands lycka bara de sprids till allmänheten. Slutsatsen är klar:¹

Fördenskuld synes en til dessa Wettenskapers och Konstners förkofran och kringspidande ämnad inrättning angelägen, enär den innefattar ingen annan afsicht än det allmänna, inga andra medel, än sådana som til detta lofliga ändamåls vinnande tjena, samt inga andra Lemmar, än Förnuftige, Ährlige och sitt Fädernesland älskande medborgare, utan att binda sig hwarken til någon föreskrefwen ålder, tjenst och Embetes wärdighet, eller til ett wist inskränkt antal af Personer.

Uppgiften preciseras på sitt sätt i den försäkran varje ledamot tänktes underteckna: ”Guds ähra, Konungens och Fäderneslandets wälgång”.

I första paragrafen förklaras att den föreslagna inrättningen ska bemöda sig om alla vetenskaper och konster som har verklig nytta, men åtta ämnesområden nämns speciellt:

Physica experimentalis.
Historia Naturalis, Mineralogie, Botanique, Zoologie.
Chymie.
Medicine, Anatomie, Chirurgie.
Mathematiska Wettenskaper.
Oeconomie.
Commerce.
Konster och Manufacturer.

Lite senare grupperas de olika vetenskaperna i fem översiktliga klasser: *Astra, Elementa, Naturalia, Artificialia, Lingua*.² Dessa verksamhets- och intresseinriktningar innebär dock ingen klassifikation av ledamöterna.

Vidare heter det att man på modersmålet ska publicera ett arbete så fort det vunnit mognad. Genom de tryckta handlingarna ska allmänheten kunna njuta frukterna av ”nya rön, försök och påfund”. Sammankomster ska äga rum en gång i veckan, då inkomna skrifter kan läsas upp och överläggningar hållas.

VID INTRÄDE I VETENSKAPSAKADEMIEN undertecknade ledamöterna en försäkran om uppförande och nit i en för ändamålet avsedd bok. Senare började man använda förtryckta blanketter, och på bilden ser vi en sådan, signerad av Jacob Berzelius.

Organisationen i övrigt syftar närmast till att upprätthålla dessa verksamheter. Ett kapitel handlar om presidenten, vilken har något av ett hedersuppdrag som löper över ett kvartal och fördelas genom lottning. Men presidenten är samtidigt ytterst ansvarig för verksamheterna; han ska företräda Akademien och leda dess överläggningar. Skulle diskussionerna bli alltför uppeldade ska presidenten avbryta ”det twistiga samtalet” eftersom förtroende och vänskap är inrättningens själ. Sekreteraren väljs för en ospecificerad tid och ska ha gåvan att tala och skriva väl. Han ska hantera inkomna skrifter, sköta korrespondens och bistå presidenten. Ytterligare två kapitel handlar om arkivarien respektive protokollisten, som närmast bistår sekreteraren med skrivarbeten och annat.

Det sjunde och sista kapitlet handlar om hur nya ledamöter ska antas. Möjligheterna är relativt öppna i och med att urvalsgrunderna bara får en negativ precisering: ”Eij må någon til Ledamot i denna *Academie* antagas, som icke hyser kiärlek för nyttige Wettenskaper och Konster, och som icke äger insikt i någon wiss del af dem.” Att man tänkte sig arbetande ledamöter framgår av möjligheten att utesluta en ledamot som inte bidragit till verksamheterna på två år.

PRESENTATIONEN OVAN ger vid handen att den nya organisationen skulle ägna sig åt *vetenskaper* och *konster*, inte åt vetenskapen i en senare tids mer abstrakta förståelse, som en kollektivsingular i bestämd form. Den skulle inte heller ägna sig åt sköna konster, utan konsterna syftade snarare på olika områden för tekniska färdigheter, säg lantmäterikonsten. Substantiven *rön*, *försök* och *påfund* kompletterar bilden. Bengt Hildebrand drog slutsatsen, sedan han studerat tidens språkbruk, ”att ordet Vetenskapsakademien i den svenska samtids öron i första hand låtit som *Kunskapsakademien*”.³ Betoningen lades på naturvetenskapliga kunskaper i vid mening, utan någon tydlig och modern distinktion mellan grundläggande och tillämpade. I jämförelse med vetenskapliga sällskap på andra håll i samtiden var det lite originellt att ta sig an även medicin och ekonomi, närmast lantbruksfrågor.

Som vi ska se i den fortsatta framställningen kan i huvudsak tre kategorier av verb knytas till dessa kunskaper. Organisationen kan *skapa*, frambringa, producera dem, exempelvis genom att befordra forskning. Den kan *sprida* kunskaperna, exempelvis genom att publicera nya påfund och att uppmärksamma nyttiga rön med priser. Organisationen kan *samla* och bevara kunskaper, förmedla dem över tiden snarare än i rummet så att säga, till exempel genom samlingar, bibliotek och arkiv. Som vi sett låg Akademiens tonvikt vid starten på att sprida kunskaper. Men ledamöterna skulle även odla vetenskaperna och bidra med nya rön, samtidigt som skrifterna och arkivarieämbetet var en del av samlaraspekten. Genom insamling och

utspridning sattes rönen i cirkulation så att de kunde möta nya uttolkare och kunskap kunde bli till.

Det återkommande adjektivet *nyttig* utpekar den primära legitimitetsgrunden för denna kunskapsbildning. Den nya organisationen skulle vara relevant för landet på så sätt att ledamöterna genom Akademien med dess kultivering av nyttiga kunskaper kunde bidra till fäderneslandets lycka. I det följande kommer vi att se att formella uppgifter, alltså organisationens stadgade ändamål, och reella funktioner inte alltid behöver sammanfalla helt. Vidare ska vi se att Akademiens betydelse kan se olika ut ur institutionens respektive den enskilde ledamotens perspektiv, liksom att organisationen behöver spela någon roll, engagera sig i något utöver sig själv, för att upprätthålla trovärdighet och legitimitet, både inåt och utåt. För att institutionen ska motiveras av något annat än traditionens tyngd måste den ha relevans för aktörer och intressen i sin samtid.

Akademiens primära medel för sin patriotiska uppgift var att ge ut sina *Handlingar* en gång i kvartalet och att hålla möten för att befordra detta arbete. I så måtto var den en förening för granskning av arbeten innan de gick till tryck, där utgivningstakten bestämde det kvartalsvisa bytet på presidentposten i och med att varje president ansvarade för ett nummer. Med sina sammankomster och *Handlingar* hade Akademien snabbt etablerat personliga och opersonliga kommunikationsfora som bidrog till den nya organisationens konsolidering inåt såväl som utåt. Även om sällskapet var elitbetonat var det relativt öppet, utifrån 1739 års förutsättningar, och hade inget slutet antal ledamöter, exempelvis aderton. I princip utestängdes bara personer som inte hyste någon kärlek till nyttiga kunskaper. Ordningen var också relativt egalitär. Börd och ämbete skulle inte påverka överläggningarna; presidentposten fördelades genom lottning och det fanns ingen klassindelning. Vid det andra mötet bestämdes att man till skillnad från en del andra sällskap inte skulle ha hedersledamöter. Vi kan också notera att det var rätt unga män som tog initiativ till sammanslutningen: von Höpken var 27 och Linné 32, medan Triewald och Alström var äldre än de övriga med sina 40 respektive 54 år. Vetenskapsakademien tillkom alltså inte på initiativ ovanifrån, från kungahuset, som Kungl. Vitterhetsakademien och Svenska Akademien.

Till sin organisation påminde Vetenskapsakademien om Royal Society. Redan Voltaire kontrasterade det brittiska sällskapet mot hemlandets Académie Royale des Sciences.⁴ Denna spänning mellan sällskap och akademier har tematiserats av senare historiker. Den franska akademien var exklusiv och sluten, med tjugo *pensionnaires* som fick betalt för att odla sina vetenskaper. Därtill kom olika klasser av adjungerade och korresponderande ledamöter, liksom hedersledamöter som hade mer inflytande än vetenskapliga meriter. Organisationen var hierarkisk och styrdes ytterst av den kung

VETENSKAPSAKADEMIENS FÖRSTA INDELNING av ledamöter gjordes 1740, då ledamöterna fick skriva upp sina olika intresseområden – mer än ett var möjligt. Uppslaget visar vad och vilka som sorterades in i tredje klassen, *Naturalia*.

som finansierade verksamheterna. Man hade inte samma behov av att vända sig utåt, mot allmänheten, som det brittiska sällskapet, vars verksamheter primärt finansierades genom avgifterna från dess över 300 *fellows* och genom donationer. Statligt stöd innebar möjligheter men också styrning, något ett oberoende sällskap slapp, även om denna frihet medförde andra beroenden.

Med tanke på det svenska sällskapets inplacering mellan dessa båda poler på det internationella akademifältet kan det tyckas lite förvånande att von Höpken för valet av *akademi* hänvisade till hur uttrycket brukades i Frankrike. Det handlade närmast om att markera skillnaden mot den vanliga förståelsen av begreppet i termer av högre undervisningsanstalt; undervisning var också en uppgift för den 1735 inrättade Kongl. Ritareakademien, ursprunget till Konstakademien. För övrigt var varken huvudordet eller dess adjektivbestämning självklara. De första förslagen var ”*Oeconomisk*

Wetenskaps Societet” och det lite mer svenskklingande ”*Oeconom. Wetenskaps-gille*”. Fler alternativ var tänkbara i tiden. I Uppsala fanns Kungl. Vetenskapssocieteten; i Lund och Göteborg tillkom under 1770-talet Kungl. Fysio-grafiska sällskapet respektive Kungl. Vetenskaps- och vitterhetssamhället.⁵

DEN 31 MARS 1741 fick även Vetenskapsakademien kunglig sanktion, varvid en lätt reviderad version av grundreglerna fastställdes.⁶ Man fick också rätt att själv agera censor för sina skrifter. Vid samma tid började myndigheterna vända sig till Akademien för att få sakkunniga utlåtanden i olika frågor och ganska snabbt etablerades en funktion som halvt officiell remissinstans. Den fribrevsrätt man fick bidrog till en mer myndighetslik framtoning. Integreringen i rikets samhällsstrukturer befästes på sitt sätt när Akademien 1747 fick kungligt privilegium på att utge almanackor, astronomiskt välunderbyggda och korrekta. Detta inkomstbringande monopol innebar att den unga institutionen fick en god och stabil ekonomisk bas, tillika en kanal för att sprida nyttiga kunskaper till allmänheten. Almanacksprivilegiet fortlevde under olika organisatoriska former ända fram till 1972. Vi ser alltså ett mått av bytshandel i kunskapshanteringen: expertis och privilegier utväxlades.

Grundreglerna kom att bestå fram till 1820. Men denna formella stabilitet innebar inte att organisationen inte förändrades, samtidigt som det ska sägas att formaliteterna är svåra att följa eftersom språkbruket vacklade så. Dessutom fattades många beslut som aldrig efterlevdes, och en praxis kring en fråga kunde institutionaliseras utan att leda till beslut om organisationen, än mindre till reviderade stadgar. I ett tidigt skede fanns till exempel ”Oeconomiska grundregler” som ett komplement till stadgarna. De är inte bevarade men fungerade då som ett slags arbetsordning, med en indelning i olika klasser för sakkunnig behandling av inkomna rön. De kan ha rymt föreskrifter om vaktmästare, kopparstickare och andra hjälpkrafter, liksom om 1700-talets ”ämnessvenner” – en brokig skara yngre adepter, inte sällan ledamöters söner, med Carl Michael Bellman som den mest kände i skaran.

Organiseringen av arbetet kom att påverkas av en förändring av de ekonomiska förutsättningarna 1746. Akademien fick då medel från den så kallade Thamiska donationen. Motprestationen bestod i att hålla föreläsningar på Riddarhuset. Genom goda kontakter lyckades man kanalisera medlen till avlöning av sekreteraren, som fick nya förutsättningar för sitt arbete när dess karaktär av hederssyssla minskade. I en mening innebar detta en professionalisering, trots att verksamheten snarast bars upp av entusiastiska amatörer. Från 1759 kunde sekreteraren i stället avlönas med almanacksmedel och för de Thamiska medlen kontrakterades en fysiker med uppgift att hålla föreläsningar samt bistå sekreteraren. Tillkomsten av

ESSÄ
Fribrevsrätt
s. 387–393

en avlönad vetenskapsman bidrog till en något mer fransk akademiorganisation. Undervisningsuppgiften bidrog i sin tur till uppbyggandet av en samling fysikaliska instrument som användes för olika demonstrationer.

Instrument för den astronomiska vetenskapen, som förenade många av tidens akademier i internationella samarbeten, samlades i det observatorium som Akademien lät uppföra 1748–1753. Det kom även att rymma sekreterarbostad jämte instrumentmakeri och globverkstad. Genom donationer och inköp fick Akademien tidigt en boksamling. Den blev till ett bibliotek som växte genom utbyten med lärda sällskap i London, Paris, Sankt Petersburg, Köpenhamn, Trondheim och andra städer. Genom små gåvor och stora donationer, men utan någon egentlig plan, uppstod och växte även en naturaliesamling, vilken Akademien fick hantera. Liksom i andra av tidens populära naturaliekabinett samlades växter, djur och mineraler från när och fjärran, men även allsköns kuriosa, exempelvis av mer kulturhistoriskt intresse.⁷

Almanacksprivilegiet och de Thamiska medlen innebar tillsammans med de växande samlingarna och verksamheterna en vidlyftigare ekonomisk aktivitet, vars hantering pockade på någon form av organisering. Redan 1749 anställdes en bokhållare, som framför allt ägnade sig åt de svällande almanacksaffärerna. Han avsattes efter tiotalet år, då man uppdragat oegentligheter. En kommitté tillsattes och stramade 1758 upp den ekonomiska förvaltningen. De kommitterade blev ständiga och kallades ”kontorsdeputerade”, men skulle från 1780-talet komma att gå under benämningen *Inspectura ærarii*, ”skattkamarinspektionen”. Sekreteraren och sittande preses var självskrivna ledamöter i detta utskott.

Med hjälp av en donation tillkom sedan 1776 en vice sekreterare, som skulle lätta arbetsbördan för sekreteraren. Genom en större donation tillkom 1791 Bergianska stiftelsen, med uppgift att driva botaniska studier och en trädgårdsskola. Stiftelsen skulle ha separat ekonomi men lyda under Vetenskapsakademien, som också utsåg föreståndaren, den Bergianske professorn.⁸

Vi ser att tillväxten av olika samlingar bidrog till framväxten av en yttre organisation, samtidigt som en inre organisation institutionaliserades för att stödja och sköta de verksamheter som knöts till Akademien. Detta spel mellan samlingar, institutionsbyggnader och personal utvecklas närmare i kapitel 4 och 5.

MOT SLUTET AV 1700-TALET hade olika förutsättningar för Vetenskapsakademien och dess verksamheter börjat förändras, även på andra sätt än genom tillkommande donationer. Grundargenerationen var på väg ut. År 1778 dog Linné, den internationella fixstjärnan. Fem år senare dog sekreteraren sedan 1749, astronomen Pehr Wilhelm Wargentin, som med sin

vetenskapliga auktoritet och sina internationella kontakter under 34 år hade lett Akademiens inre arbete och vårdat dess anseende utåt. Han ersattes med två sekreterare, men det blev i hög grad *Inspectura ærarii* som kom att styra Akademien. Efter det att även von Höpken dött 1789 ville somliga reformera de grundregler han värnat mot förändringar. Presidietiden förlängdes från ett kvarts till ett halvt år, men utan att stadgarna reviderades.

Trots allt fattades 1798 beslut om en klassindelning av ledamöterna, en principiellt betydelsefull organisatorisk nyhet. Beslutet föregicks av åratal av utredningar, förslag och motförslag – det fanns uppenbarligen ingen självklar samsyn kring hur Akademien bäst skulle organisera sig, kanske inte heller kring vilken organisationens uppgift egentligen var. En tanke med grupperingen av ledamöterna utifrån deras specialkunskaper var att den skulle medföra en kompetenshöjning, såsom en sakkunnig bedömning av kandidater för inval. Kritiker menade att en klassindelning skulle innebära en ovanifrån påtvingad reglering som var inkongruent med Akademiens principer. Mer praktiskt inriktade kritiker kunde mena att den egna klassen föreslogs få alltför få ledamöter.

Man beslutade sig i alla fall för sju klasser, med ett fixt antal ledamöter i varje; redan 1762 hade man kommit överens om ett tak vid hundra ledamöter eftersom Akademiens anseende för illa om den tog in för många medlemmar med svaga vetenskapliga meriter. Klasserna var: ”*Allmän Hushållning och Landtskötsel*” (15 ledamöter); ”*Handel och Borgerliga Näringar*”, däribland bergshanteringen (10); ”*Yttre Naturkännedomen och Natural-Historien*”, bland annat geologi och botanik (15); ”*Inre Naturkunnigheten och Experimental-Philosophien*” (15), bland annat kemi och fysik; ”*De Mathematiska Vetenskaperna*” (18), främst geometri och astronomi; ”*Läkarekonsten*” (15), såväl medicin och kirurgi som ”*Ars Veterinaria*”; ”*Vitterhet, Verldsoch Lärdoms-Historie, Språk-kunskap, samt andra nyttiga och vackra kunskaper*” (12).⁹ Den sjunde och sista klassen var ifrågasatt och kom i praktiken att bli en honorärklass för ledamöter som förde med sig inflytande men mindre av vetenskapliga kunskaper. Som vi sett fanns det inte några hedersledamöter vid sidan av de arbetande ledamöterna, även om kungen i egenskap av Akademiens beskyddare från 1747 kan ses som en sådan. Invalsproceduren förenklades, men kom även fortsättningsvis att hanteras i plenum, vilket innebar att en poäng med klassindelningen förfuskades.

En annan nyhet kom lite senare, 1815, då Kungl. Maj:t beviljade medel för att vid sammankomsterna dela ut belöningar i form av jetonger till närvarande ledamöter.¹⁰ Denna franskinspirerade institution hade införts i Vitterhetsakademien och Svenska Akademien redan under 1780-talet. Reformen ledde dock inte till något större deltagande i sammankomsterna.

Ändringar av ordningen i själva Akademien gjorde inte mycket åt det förhållandet att dess lyskraft och inflytande minskat. Även de yttre förut-

AKADEMIENS ORDINARIE LEDAMÖTER fick inte lön för att gå på sammanträden, men under lång tid kompengades närvaro vid allmänna sammankomster genom utdelning av en *jeton de présence*, normalt präglad i silver. Jetongerna på bilden är av senare snitt och utförda i choklad, i samband med 250-årsjubileet.

sättningarna hade förändrats. Med Gustav III:s statsvälvning 1772 hade frihetstidens riksdagsmakt ersatts av ett tämligen enväldigt kungastyre. Statsmakten blev mer intresserad av snille och smak, konst och vitterhet, än av vetenskap och nytta. Järnåldern efter Gustav III:s död 1792 blev svår för många; Svenska Akademien, som kungen själv hade instiftat 1786, suspenderades i två år. De romantiska strömningar som sedan kom hade inte sitt fokus på ”nyttige wettenskaper” och bidrog till att filosofiska och litterära kretsar blev mer tongivande och lockade till sig aktörer i tiden. Vetenskapsakademiens brist på strålande stjärnor gjorde att dess lyskraft tynade – bristen på inflytande gjorde att inflytelserika inte lockades, inte engagerade sig som tidigare.

Till förändringarna av de yttre förutsättningarna hör också nybildningar på Akademiens verksamhetsfält. Svenska patriotiska sällskapet till konstens,

slöjders och rikets näringars uppmuntran hade bildats 1766 och blev 1771 Kungl. Patriotiska sällskapet. Dess intresse för näringarna överlappade med Vetenskapsakademiens. Lantbruksfrågorna uppmärksammades sedan av de hushållningssällskap som växte fram och de fick en egen akademi när Kungl. Svenska lantbruksakademien bildades 1811.¹¹

Den svenska utvecklingen är inte originell. Till tidens upplysningssällskap hörde inte bara akademier och lärda sällskap, utan även läseföreningar, patriotiska sällskap och andra sammanslutningar. Till exempel fick det 1760 bildade Konglige Norske videnskabers selskab, med en både lärd och patriotisk inriktning, från 1809 samsas på fältet med det patriotiska Selskabet for Norges vel. Sverige faller också in i ett västeuropeiskt mönster av allmän nedgång för lärda sällskap från slutet av 1700-talet. Under franska revolutionens skräckvälde stängdes Académie Royale des Sciences och andra akademier. De efterföljande Napoleonkrigen gjorde det inte lättare för vetenskapliga samfund att upprätthålla kontakter och verksamheter.¹²

Till tiden hörde också en annan förändring: framväxten av ett nytt slags universitet, med lärare som skulle undervisa *och* forska, med studenter myndiga att hantera en akademisk frihet. Tyska universitet var viktiga i den reformrörelse som sköt fart från slutet av 1700-talet. Den fick ett för eftervärlden symboliskt uttryck i det universitet som öppnade i Berlin 1810 och som förknippats med Wilhelm von Humboldt, kortvarig som preussisk statstjänsteman men i efterhandsperspektivet inflytelserik som utbildningsreformator. I en text om organiseringen av de vetenskapliga läroanstalterna diskuterade han just relationen mellan universitet och akademier.¹³ Vetenskapen skulle tveklöst utvecklas mer dynamiskt vid universitet av det slag han förordade, då forskningens rön vid dem sattes under förlöpande debatt av ungdomligt vitala intellekt. Och eftersom universitetet bildade ungdomen befann det sig närmare det praktiska livet och statens behov än vad en lärd akademi gjorde. Var det verkligen rimligt att upprätthålla kostnadskrävande men inte alltid produktiva akademier vid sidan av universitetet, frågade Humboldt. Han kom dock fram till att det var bäst med en växelverkan mellan de olika institutionerna.

Universitetsfältets utveckling genom tillkomsten av läroanstalter med ett forskningsimperativ innebar en förändring av förutsättningarna för akademierna som dessa fortsättningsvis fick förhålla sig till.

Nystart och naturvetenskaplig frammarsch: 1820–1904

Efter Wargentins hade Vetenskapsakademiens sekreterare avlöst varandra i relativt rask takt, men detta kom att ändras 1818. Då dog Olof Swartz, som förutom sekreterare var intendent för naturaliekabinettet och föreståndare för Bergianska stiftelsen samt professor i naturalhistoria vid Karolinska

medico-kirurgiska institutet, inrättat 1810. Inspectura ærarii menade att Akademiens, stiftelsens och Swartz samlingar och böcker borde inventeras och separeras. Vid den följande allmänna sammankomsten utsågs dels en Bergiansk professor, som samtidigt blev intendent för Akademiens botaniska samlingar, dels en intendent för de zoologiska samlingarna, som samtidigt blev bibliotekarie. Lite senare utsågs inspektorer för samlingarna. Det skulle bli ordning på både dem och biblioteket.¹⁴

Dessutom valdes Jöns Jacob Berzelius, professor i kemi och farmaci vid Karolinska institutet, till ny sekreterare. Den stridbare Berzelius hade redan tidigare försökt reformera Vetenskapsakademiens inval av ledamöter och skulle komma att kritisera Uppsalauniversitetet, som han fann försumpat och moget att ersättas av ett modernt centraluniversitet i Stockholm. Berzelius kom med sin vetenskapliga auktoritet – han blev ledamot av närmare hundra akademier och sällskap – att leda Akademien i trettio år, fram till sin död 1848.

I samma skede donerade en ledamot, friherre Gustaf von Paykull, sin stora zoologiska samling till Kungl. Maj:t, som direkt vände sig till Vetenskapsakademien. Denna accepterade och blev huvudman för ett riksmuseum för naturalhistoria. Samtidigt arbetade Inspectura ærarii och en kommitté med en mängd frågor, såsom instruktioner för intendenterna, lönehöjningar för ämbetsmännen och revision av grundreglerna. Sedan en höjning av almanackspriset beviljats menade en ledamot att Akademien nog borde överväga till vilka uppgifter den framöver skulle använda sina medel.¹⁵

Kombinationen av lite villrådig avvaktan och annalkande brytningstid fick på sitt sätt en slutpunkt när Berzelius, som befunnit sig på en längre utlandsvistelse, tillträdde sin nya befattning i slutet av 1819. Ett år senare fastställde kungen nya grundregler, i vilka en arbetsordning var inbakad. Skeendet framstår i efterhand som ett formativt moment för Vetenskapsakademien som kunskapsorganisation, då möjligheter öppnade sig för en viljestark aktör att gripa in och peka ut nya vägar framåt.

I FÖRSTA PARAGRAFEN sägs att Akademiens ändamål är, ungefär som tidigare, ”att följa och främja Vetenskapernes allmänna tillväxt, och utbreda deras nytta inom Fäderneslandet”.¹⁶ För denna uppgift ska man förena ”sådana Män, som synas bäst kunna dertill bidra”, närmare bestämt 100 inhemska ledamöter. De inordnas i nio klasser, som delar upp kunskapernas fält på nya sätt och presenterar delarna i en ny ordning: ren matematik (6 ledamöter), tillämpad matematik (6), praktisk mekanik (8), fysik (6), kemi och mineralogi (12), zoologi och botanik (16), medicin (15), ekonomiska vetenskaper (15) samt allmän lärdom (16). När en ledamot ”med döden afgått” kan den aktuella klassens ledamöter anmäla kandidater,

VETENSKAPSAKADEMIEN fick sina första grundregler (stadgar) 1741. Dessa reviderades första gången 1820 när den nyvalde ständige sekreteraren Jacob Berzelius startade sitt arbete med att modernisera Akademien. Han införde en ny klassindelning och årsberättelser, samt skapade firandet av Akademiens högtidsdag – den 31 mars varje år.

skriftligen och ”med omständeligt anförande af de föreslagnes förtjenster af Vetenskaperna”. Klassen bedömer och rangordnar sedan de föreslagna, varefter den slutliga omröstningen sker vid en allmän sammankomst.

Till skillnad från tidigare rymmer stadgarna också en reglering av de utländska ledamöterna. Dessa ska vara 75 stycken och väljas på samma sätt som de svenska. De ska också ha samma klassfördelning, bortsett från de två sista klasserna: ekonomiska vetenskaper får ha sex utländska ledamöter, allmän lärdom ingen. Ett något tidigare försök med korresponderande utländska ledamöter – vilket inte reglerades i stadgarna – förbigås med tynnad.

I förhållande till de tidigare stadgarna noterar vi att det alltjämt talas i termer av *vetenskaperna* – men såväl *konsterna* som adjektivet *nyttiga* har försvunnit. Även om teknologiprofessorn fortfarande ska ta upp ”Näringsar och Konst” ligger tyngdpunkten på vetenskap. Som organisationselement leder de nya klasserna tanken till universitetsdiscipliner snarare än till näringsar och hushållning. I indelningen kommer matematiken först, allra först den rena matematiken och sedan den tillämpade, varpå följer naturvetenskaperna. Den nionde klassen med sin allmänna lärdom är dock störst, men saknas alltså helt i det internationella sammanhanget. Indelningen har modifierats med tiderna, men den grundordning som institutionaliserades

VETENSKAPSAKADEMIEN OCH RIKSMUSEET ►
huserade mellan 1828 och 1915 i Westmanska huset som låg mellan Drottninggatan och Adolf Fredriks kyrka. Fotot visar hur sessionssalen i huset såg ut 1910.

Kunskap i rörelse
© Makadam-förlag 2012
Läs exemplar för eget bruk

Kunskap i rörelse
© Makadam förlag 2018
Läsexemplar för eget bruk

serades 1820 har förts vidare: först matematik, sist en mer eller mindre amorf klass med karaktär av ”övriga”. Senare förskjutningar inom denna grundordning framstår som indikatorer på yttre förändringar, vilket gör det intressant att notera justeringar av klasser och klassbenämningar och av fördelningen av ledamöter mellan klasserna.

Klassernas kollegialt sakkunniga bedömning avgör vilka som kan bli nya ledamöter, samtidigt som betydelsen av kandidaters vetenskapliga förtjänster understryks. De nya stadgarna signalerar tydligt en ny inriktning för själva Akademien. De två huvudtyper av ärenden som ska behandlas är dock inte nya: dels remisser från Kungl. Maj:t, dels vetenskapliga avhandlingar från både ledamöter och utomstående. Andra uppgifter som nämns är utdelning av priser och understöd till vetenskapliga resor, ofta med medel från någon av de många donationer som tillkommit.

Akademiens inre organisation förändras också i och med de nya stadgarna. Lottning avgör inte längre vem som ska vara ”Präses”, utan han väljs för en period om ett år och för ordet vid alla sammankomster och inom alla utskott. Sekreteraren får epitetet ”ständig” och en central, verkställande roll: föredragande i alla klasser, självskriven i alla utskott. Han ska vara avlönad av Akademien och försedd med ”med Canzli och nödig Vaktbetjening”. En anställd notarie sköter protokoll och annat pappersarbete. Kamreraren sköter ekonomin, arkitekten sköter fastigheterna. Ombudsmannen är en juridiskt kompetent ämbetsman.

En ordning med tre utskott införs. *Förvaltningsutskottet*, kallat *Inspectura ærarii*, ansvarar för ekonomin och består av tio valda ledamöter, jämte preses och sekreterare, med bistånd av de administrativa ämbetsmännen. Med hjälp av tre valda revisorer granskar Akademien årligen förvaltningen, till exempel värdehandlingarna i den järnkista till vilken preses, sekreteraren och kamreraren har var sin nyckel. *Inspektionsutskottet* har överinseende över alla Akademiens inrättningar för främjande av vetenskaperna och består av fyra avdelningar: den astronomiska, den teknologiska och fysiska, den botaniska samt den zoologiska inspektionen, den sistnämnda med ansvar även för biblioteket. *Redaktionsutskottet* ansvarar för utgivningen av Akademiens *Handlingar*.

Den yttre organisationen var i rörelse och inte så formellt utarbetad, men den återspeglas i Inspektionsutskottets indelning i fyra avdelningar. Observatoriet med sin astronom, med almanacksbestyr och instrumentmakeri, var en materiellt handfast institution. Den Fysiska eller Teknologiska

AKADEMIENS SKATTKISTA där alla värdepapper förvarades. Preses, sekreteraren och bokhållaren hade nyckel till var sitt av de tre låsen – detta för att se till att ingen ensam skulle kunna öppna den.

ESSÄ
Högtidsdagen
s. 588–593

institutionen med sina Thamiska föreläsningar och instrumentsamlingar var stadd i fortgående förändring. Bergianska var en egen stiftelse men stod under Vetenskapsakademiens tillsyn. Naturaliesamlingarna växte och fick en tydligare institutionell ram med tillkomsten av Riksmuseet. Detta stod under Akademiens överinseende men fick i egenskap av statsinstitution sina medel från Kungl. Maj:t. I praktiken kom Akademiens och statens samlingar att blandas med varandra. Även biblioteket växte, genom donationer, utbyten och förvärv.

Närmast efter franskt exempel införs institutionen ”offentlig sammankomst” i form av en högtidsdag den 31 mars, årsdagen för Akademiens instiftande. Då ska berättelser om årets framsteg i de fysiska och kemiska vetenskaperna läsas upp av sekreteraren och av de vetenskapliga ämbetsmännen inom sina områden: observatorn, teknologiprofessorn, vilken tidigare kallades Thamiske lektorn, den botaniske intendenten, den zoologiske intendenten. Vi kan notera att datumet för högtidssammankomsten innebar en sammanblandning: stiftarmötet 1739 ägde rum i juni, men kungen fastställde stadgarna den 31 mars 1741.

DE NYA STADGARNA var utförliga om det de tog upp, med större fokus på *hur* saker skulle göras och organiseras än på *vad* som skulle göras. Organisationen blev mer elaborerad och formaliserad. Somligt innebar en kodifiering av etablerad praxis, medan annat blev tungrott. Till exempel avstannade Redaktionsutskottets verksamhet i praktiken rätt snart, och det blev en utmaning för sekreteraren att få in årsberättelser från alla som skulle leverera dylika. Även om allt således inte omsattes i praktik kom de nya stadgarna att bilda den formella ramen för Vetenskapsakademiens verksamheter under lång tid, samtidigt som revisioner liksom ordningsregler och instruktioner tillkom efter hand. Först 1904 kom nya grundregler, men de signalerade inte någon ny inriktning på det sätt som 1820 års stadgar gjort i förhållande till den ursprungliga Akademien. Mycket i det institutionella ramverket är igenkännligt än i dag.

Den vetenskapliga uppgiften blev mer markerad på olika sätt, exempelvis genom att institutionsföreståndarna och riksmuseiintendenterna 1824 övertog professorstiteln från det universitetsfält som allt fler ledamöter hämtades från.¹⁷ När man med växande energi tog sig an uppgiften att skapa ny kunskap kom också karaktären på skrifterna och publiceringsverksamheten att ändras. Den vetenskapliga specialisering som möjliggjorde en mer långtgående fördjupning tog fart under 1800-talet och påverkade även Vetenskapsakademien. Samtidigt balanserades specialiseringstendensen av strävanden efter överblick och en vilja att bygga system som infogade detaljerna i större helheter. Men vetenskapsakademier är trögföränderliga institutioner, inte minst på grund av den långsamma omsättningen av

ledamotsstocken. Den hastighet med vilken Akademiens karaktär förändrades ska alltså inte överdrivas, och en del av det den ägnade sig åt kan tyckas oväntat utifrån en senare tids betraktelsesätt. Till exempel kunde man i mitten av 1840-talet behandla upplysningar om ett ovanligt fall av hagel från en vetenskapsälskare i landsorten och återsända en brevskrivares reviderade redogörelse för en *perpetuum mobile*.¹⁸

Om Akademien å ena sidan vände sig inåt, mot vetenskaperna, så vände den sig också utåt, mot de lekmän som genom fackmännens specialisering fick en tydligare karaktär av just lekmän. Professionella och amatörer utgör så att säga betingelser för varandra. Sverige hade efter statsvälvningen 1809 fått en ny författning och började få en ny publik sfär, i vilken allmänheten fick en förändrad roll. Liksom många andra institutioner i tiden trädde Vetenskapsakademien ut i denna offentlighet, inte minst med sin nya högtidsdag. Det var ”en skyldig aktning emot det allmänna att åtminstone en gång om året redogöra för hvad som utträttas”, menade Berzelius. Den oupphörligt verksamme sekreteraren engagerade sig även i Sällskapet för nyttiga kunskapers spridande, som från 1835 gav ut tidskriften *Läsning för folket*.¹⁹

Högtidsdagens upplästa redogörelser för olika vetenskapsområden skulle artikulera kunskap om kunskapernas framsteg på ett sätt som var tillgängligt för den bildade allmänheten. Samtidigt spred de upplysningar om Akademien. Utträdet i offentligheten tog sedan ett varv till när årsberättelserna trycktes. Men redan första gången detta skulle ske förklarades det, lite försmädligt, att en av dem inte inkommit i tid till tryckningen.²⁰ Som sekreterare lade Berzelius ned stor möda på sina berättelser, vilka svällde till generalinventeringar av de senaste vetenskapliga rönen. De kom att översättas till flera språk och uppmärksammades av fackmännen i den internationella vetenskapliga offentligheten – och bidrog genom denna kunskaps-cirkulation till att sprida glans över Vetenskapsakademien.

Under själva högtidsdagen var det däremot kungligheter som spred glans. Genom deras närvaro kom även andra att lockas till festligheterna och man fick flytta dem från de egna lokalerna till Börsens stora sal. Om-sider reglerades att en vakt om 18 man med underofficerare skulle rekvideras från Överkommendantämbetet, för att efter mötet ”liqvideras af Kamreraren”, och att inbjudningar skulle gå ut till ”Rikets i staden varande högre Embetsmän, utmärkta litteratörer och vetenskapsälskare m.fl.”²¹ Genom sina höga beskyddare var Akademien inrangerad i tidens rojalistiska ämbetsmannamässighet, vilken stod i viss spänningsrelation till den medborgerliga offentlighet som höll på att växa fram. Att det var fråga om en institution i staten belyses av riksdagens beslut 1823 att ändra grundlagen så att Vetenskapsakademien, jämte universiteten i Uppsala och Lund, fick rätt att utse två riksdagsmän. Så skedde fram till avvecklingen av

ståndsriksdagen 1866. Detta försök att reformera det ifrågasatta prästeståndet är i sin tur ett tecken på laddningen i frågorna om medborgarnas politiska representation och folkets bildning. Samhällsformationen ändrade karaktär när frivilliga associationer ersatte korporationer som stånd och skrån.²²

I DETTA SAMHÄLLE under omvandling växte den moderna Vetenskapsakademien, med fackvetenskap och forskning på agendan. Den inre organisationen förblev tämligen stabil, även om den anpassades till förändringar i tiden. Inspektionsutskottet fick 1831 fler ledamöter och två nya ansvarsområden, de mineralogiska samlingarna och biblioteket, samtidigt som bibliotekariesysslan blev en egen specialbefattning. Förändringarna i detta utskott återspeglade förändringar i den yttre organisationen. Riksmuseet fick nya avdelningar, biblioteket växte.²³

Nya revisioner tillkom 1842.²⁴ I en inledning förklarar Kungl. Maj:t att ändringarna är betingade dels av svårigheterna att tillämpa vissa föreskrifter efter bokstaven, ”dels af Akademiens under tiden ökade åligganden samt tillkomne flere Embetsmän”. Den nionde och sista klassen ska utgöras ”af personer, som hafva förtjenster om vetenskaperna och lärda yrken i allmänhet”, alltså en än öppnare kategori än ”Allmän Lärdom”. Om sekreteraren sägs att han förutom skicklighet för befattningen ska ha ”ett stadgat, helst europeiskt, anseende” som naturforskare. Procedurerna för tillsättningen av övriga ständiga ämbetsmän preciseras. För de vetenskapliga ämbetsmännen, till exempel astronomen, upprättas förslag av preses och sekreterare jämte relevant klass, varefter Akademien röstar. Förslag till bibliotekarie och kamrerare upprättas av Inspectura ærarii, som på egen hand antar övriga administrativa ämbetsmän, utökade med en kanslist.

Året därpå kom särskilda ordningsstadgar jämte instruktioner för ämbetsmännen, vilka utökats med en redaktör för *Sveriges statskalender*.²⁵ Här regleras bland annat en aspekt av vändningen mot allmänheten: öppethållandet av museum och bibliotek. Bakom vissa regleringar kan man ana uppkomna problem. Till exempel sägs det att Naturhistoriska riksmuseets intendent inte får ha privata samlingar eller ägna sig åt byten och handel för egen del. Det sägs också att försumlighet vad gäller inlämnande av tryckmanus till en årsberättelse ska medföra att viss lön hålls inne.

De separata ordningsstadgarna innebar att arbetsordningen saknas i 1850 års reviderade grundregler.²⁶ De medför inga större förändringar, men portalparagrafen får en ny lydelse: ”Akademiens bestämmelse är att främja Vetenskaperna, följa deras utveckling samt genom tryckta skrifter utbreda deras kännedom.” Den näst sista klassen får åter en ny benämning – ”Tekniska, Ekonomiska och Statistiska kunskaper” – vilken som synes undviker

BALLOTERINGSLÅDA använd vid slutna omröstningar i Akademien under 1700-talet. Liknande lådor användes även vid andra akademier. Ledamoten som röstade stoppade in handen i hålet på sidan och släppte en kula antingen i den vita behållaren för ja, eller i den svarta för nej. I dag används inte lådan utan enkla lappar med ja eller nej som läggs i en metallkorg.

att tala i termer av vetenskaper. Förvaltningsutskottet släpper benämningen *Inspectura ærarii*. Inspektionsutskottet får återigen en ny inspektionsenhet. De samtidigt reviderade ordningsstadgarna tar upp de belöningar och stipendier som Akademien har att utdela.²⁷ Annars består nyheterna mest av omformuleringar och vissa uppstramningar, till exempel sägs hur bibliotekets böcker ska märkas och katalogiseras.

Den yttre organisationen genomgick under perioden mer iögonfallande förändringar, vilka vi sett kunde påverka den inre organisationen. Ett exempel är Naturhistoriska riksmuseet, vars avdelningar tenderade att föröka sig genom delning – något som i sin tur återverkade på organisationen av Inspektionsutskottet. Biblioteket expanderade också kraftigt, samtidigt som det inte var större än att en enskild bibliotekarie hade stor inverkan på hela verksamheten, som bland annat omfattade utväxlingen av skrifter med andra lärda sällskap.²⁸ Samlingarnas och personalens tillväxt kom att innebära praktiska problem i och med att Akademien, museet och biblioteket var samlokaliserade, ett förhållande som utforskas närmare i följande kapitel.

Dessutom tillkom ytterligare verksamheter. Genom sin fysiker organiserade Vetenskapsakademien meteorologiska observationer från mitten av 1800-talet. Sedan denna verksamhet expanderat och internationaliserats ansökte Akademien om statligt stöd. Det fick man, och 1872 bildades Meteorologiska centralanstalten, som ställdes under Akademiens överinseende och inhystes i dess lokaler. Andra verksamheter var mer utlokaliserade. Ännu en ny institution under Akademiens inreseende var Kristinebergs zoologiska station, som inrättades 1877 vid Gullmarsfjorden i Bohuslän. Institutionsbyggande var här akademiledamoten och riksmuseiintendenten Sven Lovén. Han lyckades mobilisera resurser genom en privat donation, varpå Akademien förmådde utverka även statliga medel. Lovén hade redan under 1830-talet deltagit i en forskningsresa till Spetsbergen, vilken blev ett startskott för den polarforskning som kom att följa. Med en senare tids språkbruk kan man säga att dessa expeditioner var tillfälliga organisationer i projektform, där Akademien vakade över dristiga aktörer som fick stöd från både privata donatorer och Kungl. Maj:t. De heroiska polarfärderna gav vetenskapen stor uppmärksamhet i offentligheten. Med donationen 1896 från Alfred Nobel, som var utländsk ledamot i klassen för tekniska, ekonomiska och statistiska kunskaper, tillkom en institution som inte var fysiskt handgriplig. År 1900 fastställde Kungl. Maj:t stadgar för Nobelstiftelsen. Som ansvarig för två av priserna organiserade Vetenskapsakademien inom sig Nobelkommittéer för fysik och kemi.²⁹

DET VETENSKAPANDE FÄLTET utanför Akademien var också under omvandling. Universiteten i Uppsala och Lund expanderade på olika sätt. Båda började under 1860-talet ge ut årsskrifter för vetenskaplig publicering och båda fick under 1880-talet nya och påkostade universitetsbyggnader. Stockholms högskola, med en naturvetenskaplig inriktning, tillkom 1878 och Göteborgs högskola 1891. Teknologiska institutet blev 1877 Kungl. Tekniska högskolan (KTH). Även andra institutioner för fackutbildning, exempelvis Veterinärinstitutet, började verka för en högskoleutbildning med forskning på agendan. Vetenskapen fick en växande uppmärksamhet i det svenska samhället.³⁰

Samtidigt började statsmakten tillskrivas ett vidare ekonomiskt och politiskt ansvar i nationens namn. Till exempel gav den nationellt traumatiska unionsupplösningen 1905 skjuts åt krafter som önskade att staten skulle investera i utbildningen av ingenjörer och veterinärer för att stärka landets industri och lantbruk i den internationella konkurrensen. Omvandlingen av den offentliga makten ingick i en allmäneuropeisk tendens, vilken analyserats i termer av organiserad kapitalism.³¹

Om vi blickar bortom landets gränser ser vi att Vetenskapsakademien förhöll sig till fler rörelser i tiden. En sådan var de skandinaviska naturforskarmötena, som med början 1839 avhölls med lite ojämna mellanrum under nästan hundra år. Med olika argument propagerade man för naturvetenskaperna och sökte stärka deras inflytande i samhället. En annan institution som Akademien engagerade sig i var International Association of Academies, som bildades 1899.³²

Från sekelskifte till 1970-tal: från konsolidering till kris

Så mycket hade förändrats att helt nya grundregler fastställdes 1904. De innebar betydande justeringar, vilka bidrog till Akademiens framtoning som kungligt ämbetsverk för vetenskapen, men ingen omstörtning av den institutionella ordningen. Dessa regler kom att revideras i raskare takt än de tidigare men ersattes först 1974 med nya, varför tiden mellan dessa olika stadgor får bilda en period i denna historia. Perioden kunde även ha avslutats 1966, då stadgarna genomgick en relativt genomgripande revision. Klart är i alla fall att åren runt 1970 utgör ett formativt skede i Vetenskapsakademiens historia.

Portalparagrafen i 1904 års nya stadgar artikulerar en tydlig uppgift: ”att främja vetenskaperna, företrädesvis matematik och naturvetenskap”.³³ Akademien verkar för sin uppgift genom ”vetenskapliga institutioner, genom utgifvande af vetenskapliga skrifter, genom utdelande af understöd och belöningar åt förtjänta forskare och författare samt i öfrigt genom medel, som för ändamålet stå Akademien till buds”. Paragrafen säger också

att Akademien stiftades den 2 juni 1739 och att högtidsdagen infaller på årsdagen av fastställandet av de första stadgarna, den 31 mars. Härmed rättades den sammanblandning som traderats genom 1800-talets stadgarevisioner.

De hundra svenska ledamöterna fördelas över elva klasser i stället för nio. Nya klasser har tillkommit genom delningar av tidigare klasser, som de för kemi *och* mineralogi respektive zoologi *och* botanik. Tekniska *vetenskaper* har också tillkommit; även den ekonomiska klassen sägs nu ägna sig åt vetenskaper, inte kunskaper som tidigare. Klasserna för fysik respektive kemi är förstärkta med anledning av Nobelärendena. Möjligheten att kalla svenska hedersledamöter är också ny, men begränsad till medlemmar av kungahuset. De ”norska och utländska ledamöterna” har samma antal och fördelning som de svenska.

Akademiens inre organisation genomgår också förändringar. En vice preses och en vice sekreterare ska väljas. Formuleringen att sekreteraren får delta i överläggningar och beslut även om han inte är ledamot möjliggör externrekrytering. Sekreterarens åligganden preciseras på ett mer formaliserat sätt. Samtidigt behöver han inte vid högtidsdagen lämna en redogörelse för vetenskapens utveckling, utan det räcker med att redogöra för verksamheterna inom Akademien. Borta är det tidigare Redaktionsutskottet, vilket i praktiken inte var verksamt samtidigt som publikationsverksamheten omorganiserades. Inspektionsutskottet är också borta, men två inspektorer ska väljas för tio olika institutioner och enheter, bland vilka tillkommit en självständig etnografisk avdelning vid Riksmuseet. Ett antal tillfälliga utskott nämns, till exempel ett med uppgift att ta fram förslag till sekreterare. Dessutom inrättas det ordinarie Beredningsutskottet, vars uppgifter inte är särskilt klart specificerade. Förvaltningsutskottet kvarstår, men kallar inte självständigt olika tjänstemän utan lämnar förslag till Akademien för beslut. Antalet tjänstemän – en benämning som ersätter ”embetsmän” – i den inre organisationen växer inte, men deras arbetsförhållanden moderniseras. Ett brandfritt kassaskåp ersätter järnkistan för värdehandlingar, men de tre låsen med olika nycklar hänger kvar. Det sägs också att medel som inte används löpande ska användas till inköp av fullgoda värdepapper eller utlåning mot fullgod säkerhet.

Ett par år efter grundreglerna kom *Ordningsregler för Kungl. Vetenskapsakademien*.³⁴ De ligger i linje med både de nya stadgarna och den etablerade organisationen samtidigt som de innebär en modernisering av de äldre ordningsstadgarna, till exempel genom att ta upp semester för tjänstemännen. Nobelärenden och hanteringen av alla ”afhandlingar” till olika publikationer är påtagligt närvarande. Även om de detaljerade reglerna är nya rymmer de inte många överraskningar. Men vi kan notera att föreståndarna nogsamt ska se till att deras institutioner följer ”vetenskapens framsteg”,

vetenskapen här som en lite abstrakt kollektivsingulär. Det är även mer formaliserat vad deras årsberättelser ska avhandla, samtidigt som alla förestandare inte behöver hålla föredrag vid högtidsdagen. Till den inbjuds ”vetenskapsidkare”, inte ”vetenskapsälskare” som tidigare, och allmänheten i mån av plats. Dessa ordningsregler höll sig till 1944.

Stadgarna reviderades mer fortlöpande. Den första justeringen kom redan 1905, då preciseringen ”norska” föll bort i och med unionsupplösningen.³⁵ Ytterligare ändringar kom 1920, men även de var i huvudsak anpassningar till externa förändringar, framför allt i Akademiens yttre organisation, som vi återkommer till strax.³⁶ Nya verksamheter och tjänstemän tillkom, som- ligt försvann eller förenklades. En sak som avlägsnades var bestämmelsen att preses och vice preses skulle utses bland de ”i Stockholm bosatta” svenska ledamöterna. Revisionen 1930 innebar inte heller stora förändringar, men vi kan notera listningen av olika lägre administrativa tjänstemän som utsågs av Förvaltningsutskottet.³⁷

En lite mer principiell förändring kom 1939.³⁸ Då ökades antalet svenska ledamöter från 100 till 130, samtidigt som antalet ledamotsrum för de olika klasserna *inte* ändrades. De 30 extra ledamöterna skulle efter ansökan fördelas till de klasser som var ”i behov av förstärkning”, men utan att antalet ledamöter *under* 70 år fick överstiga det antal ledamotsrum klassen hade. En klass med tio rum och fem 75-åringar kunde alltså tänkas få femton ledamöter. Det rörde sig om en åtgärd för att motverka effekterna av en naturlig demografisk förändring inom ledamotspopulationen.

AKADEMIENS YTTRE ORGANISATION genomgick mer påtagliga förändringar. Nya institutioner tillkom. Makarna Mittag-Lefflers matematiska stiftelse bildades genom en donation från den inflytelserike ledamoten Gösta Mittag-Leffler, professor i matematik vid Stockholms högskola. Stockholms observatorium, beläget i det för himlaskådande mer lämpliga Saltsjöbaden, ersatte 1931 det gamla observatoriet, som på sin kulle inte längre låg utanför staden. I processerna bakom denna satsning hade Akademien lyckats mobilisera resurser från olika håll: privata stiftelser, svenska staten, Stockholms stad. Abisko naturvetenskapliga station överlämnades till Vetenskapsakademien 1933, men aktiviteterna hade kommit igång vid sekelskiftet och vuxit under osäkra institutionella förhållanden. Inflytelserika akademiledamöter fanns bland de eldsjälar som sökte resurser till verksamheten från olika håll. Stadgarnas lista över institutionerna avslutades med något av ett bihang: ”Därjämte äger Akademien:/ett Berzelius-museum,/ett museum för de exakta vetenskapernas historia.”³⁹

VETENSKAPSAKADEMIEN har sedan 1740-talet slagit hundratals medaljer och de flesta av verktygen finns bevarade i samlingarna. ►

V935

1920

V935

V935

Bland de institutioner över vilka Akademien hade ”inseende och vård” fanns ett Nobelinstitut i lite olika skepnader. En avdelning för fysikalisk kemi skapades 1904 som något av ett personligt institut för Svante Arrhenius, som året innan fått Nobelpriset i kemi och erbjudits en forsknings-tjänst i Tyskland. Ytterligare ett par institut för forskning inom kemi och fysik kom sedan att om- eller nyskapas för framträdande akademiledamöter, vilka på så sätt fick en institutionell bas som inte var beroende av något lärosäte. Nobeldonationen kunde omsättas i mycket. Efter det att Akademien på anbefallning av Kungl. Maj:t utrett frågor om naturskydd fick den genom ny lagstiftning 1909 överinseende över ”Sveriges nationalparker och naturminnesmärken”. Naturskyddskommittén inrättades för denna myndighetsbetonade uppgift. Statens etnografiska museum blev 1935 fristående i stället för en avdelning vid Naturhistoriska riksmuseet, som alltjämt var den största institutionen.⁴⁰

Denna institutionella utveckling förde med sig nya tjänstemän. Även om den yttre organisationen präglades av tillväxt krympte verksamhetsområdet något 1919, då Meteorologiska centralanstalten slogs samman med Hydrografiska byrån till en självständig myndighet.⁴¹

VÄNDER VI BLICKEN längre utåt ser vi andra institutionella förändringar. När krig bröt ut 1914 och det blev svårt att driva gränsöverskridande forskningssamarbeten upplöstes International Association of Academies. Samtidigt mobiliserades vetenskapen i de krigsansträngningar som demonstrerade vad tillämpningen av den kunde föra med sig. Det tycktes i praktiken ogörligt att hålla forskningen ovanom politiken, även för dem som ville det i princip, såsom företrädare för Vetenskapsakademien i det neutrala Sverige.⁴² Direkt efter krigsslutet bildades International Research Council, som 1931 omvandlades till International Council of Scientific Unions (ICSU) och som efter nästa krig knöts till Unesco och FN. Under Akademiens inseende kom Sverige att knyta allt fler nationalkommittéer till de vetenskapliga unioner som ingår i ICSU-samarbetet. I skrivande stund finns ett tjugotal svenska nationalkommittéer, i allt från astronomi till teknik- och vetenskapshistoria.

Den tidigare delen av 1900-talet förde med sig förändringar även på det svenska akademiska fältet. Direkt efter det stora krig som i efterhand blev första världskriget bildades Ingenjörsvetenskapsakademien (IVA). Kungl. Tekniska högskolan fick nya byggnader med laboratorier och efter lång kamp en egen doktorsgrad år 1927, en symbolisk markering av att vetenskaplig forskning kunde bedrivas även utanför universitetens fyra fakulteter. Avslutningen av andra världskriget demonstrerade på nytt vilka krafter forskningen kunde frambringa. Redan under kriget tillkom den institutionella uppfinningen Statens tekniska forskningsråd, med inspiration från det tyska Reichforschungsrat som nazistregeringen hade inrättat för att

ESSÄ

Nationalkommittéer

s. 405–410

styra medel till statsnyttig forskning. Efter kriget tillkom bland annat Medicinska respektive Naturvetenskapliga forskningsrådet och Atomkommittén, som blev ett slags forskningsråd för atomkraftens användning.⁴³

Det växte fram en institutionell ordning på nationell nivå – utanför lärosäten och akademier – för att kanalisera allt mer av allmänna medel till den forskning som tillskrevs allt större betydelse för nationens säkerhet och välfärd. Även om organisationerna var nya kom de att befolkas av etablerade professorer och akademiledamöter. Forskning blev ett mer centralt inslag i samhällets kunskapshantering och ordet ”forskningspolitik” slog igenom i svenska språket i början av 1960-talet.

Under efterkrigstiden blev vetenskap också ett mer betydelsefullt inslag i utbildningen av fler och nya grupper. Till exempel hade en hel rad så kallade fackhögskolor då erhållit egna doktorsgrader. För att få överblick över utbildningen av forskare och effektivisera den tillsattes 1963 en utredning, som 1969 ledde till att den svårstyrda floran av doktorsgrader ersattes med en enhetlig doktorsexamen. Samtidigt hördes högljudda studentprotester mot den starkare politiska styrningen av forskning och utbildning, framför allt vid universitetens ”fria fakulteter”, som vuxit närmast explosionsartat i och med övergången från elit- till massutbildning. Dessa unga kritiker hade nog svårt att tänka sig en gemensam front med något så ofolkligt som de gamla akademierna, vilka genom sina regler var exkluderande och i så måtto elitistiska.⁴⁴

AKADEMIEN PÅVERKADES av förändringar i sin samtida omgivning, men eftersom institutionen var så stigberoende förändrades den inte fort. Ett år före slutet på andra världskriget gjordes en del moderniseringar av ordningsreglerna från 1907, till exempel av semesterordningen.⁴⁵ De högre administrativa tjänstemännen fick närvarorätt vid de allmänna sammankomsterna och även en silverjetong om de deltog. För ledamöterna höjdes ersättningen till två jetonger samtidigt som de även fick en om de deltog i utskottsmöten. Institutionsföreståndarnas åliggande att hålla föredrag under högtidsdagen luckrades upp. Å andra sidan preciserades en skyldighet ”att inom området för institutionens verksamhet själv bedriva vetenskaplig forskning”. Två år efter krigsslutet kom ändringar i stadgarna som bland annat innebar tillkomsten av en klass för geofysik.⁴⁶ Samtidigt fortsatte man den politik som inletts 1939: antalet svenska ledamöter utökades från 130 till 140. De extra ledamötsrum som så att säga var fria skulle som tidigare gå till klasser i behov av förstärkning. Denna förändring på marginalen upprepades 1963, då antalet ledamöter utökades till 150.⁴⁷

Samtidigt förändrades Vetenskapsakademiens yttre organisation. Genom naturskyddslagen 1952 fördes bestyren med naturskyddsförvaltningen delvis över till Domänstyrelsen och senare helt till den nya myndigheten

Naturvårdsverket. En än större förändring kom 1965, då Naturhistoriska riksmuseet och Etnografiska museet blev självständiga institutioner. Parallellt med denna krympning växte den yttre organisationen i andra väderstreck. Med bistånd från privata stiftelser tillkom 1951 Capristationen för solforskning. I Sarek förvaltade Akademien sedan tidigare vissa mindre anläggningar och fick fler i Tarfala: ”Statens naturvetenskapliga forskningsråd överlät 1951 på akademien tvenne hyddor, använda som stödjepunkt för glaciologisk forskning.” Samtidigt verkade akademiledamöter för en framväxande observationsverksamhet i Kiruna. Genom mobilisering av statliga resurser jämte bidrag från Kiruna stad och Akademien själv tillkom 1957 Kiruna geofysiska observatorium.⁴⁸ Verksamheterna hade utvidgats i söder och norr, med sol- och norrskensforskning.

Men det kostade på, och i slutet av 1950-talet började den ekonomiska situationen bli ansträngd. Förvaltningsutskottet tillsatte 1959 en kommitté med uppgift att diskutera Akademiens fortsatta verksamhet i ljuset av de finansiella förutsättningarna och pågående statliga utredningar. Man behandlade biblioteket och andra institutioner, relationerna till staten och ett blivande universitet i Stockholm, liksom Akademiens framtida uppgifter och motiveringen av dess existens.⁴⁹ Ingen visste då att liknande kommittéer skulle komma att tillsättas även 1966 och 1969, att man stod inför några prövningens år som blev formativa för Akademien som institution.

EN FÖRANING ges i 1966 års omfattande ändringar av 1904 års grundregler.⁵⁰ Ett verksamhetsfält som odlats från begynnelsen tillmäts ökad betydelse genom en nytillkommen uppgift i portalparagrafen: ”Akademien håller förbindelse med utländska akademier och lärda samfund och med internationella vetenskapliga unioner samt verkar även i övrigt för internationellt vetenskapligt samarbete.” Själva Akademien förändras. Antalet ledamöter sänks från högst 150 till *lägst* 116 – eller höjs från de 108 fasta ledamotsrum som tidigare fördelades över klasserna, om man vill se det så. Den principiella nyheten är att en ledamots rum blir ledigt vid ledamotens avgång – preciseringen ”med döden” hade försvunnit tidigare – *eller* då vederbörande uppnått 70 års ålder. Härmed försvinner det absoluta taket för antalet ledamöter och man får ett effektivare medel mot konsekvenserna av en stigande medellivslängd. Man skapar kort sagt förutsättningar för förnyring. Klasserna består men fördelningen dem emellan förskjuts, mest påtagligt för den sista, ”för övriga vetenskaper och för framstående förtjänst om vetenskaplig forskning”, som får nästan hälften av sina ledamotsrum omfördelade till andra klasser. De utländska ledamöterna är *högst* 116 och fördelas som de svenska.

Stadgerevisionen innebär också förändringar av den inre organisationen. Preses väljs fortfarande för ett år, men kan väljas om två gånger i följd och

TIDSTYPISK ORGANISATIONSSKISS publicerad som en del av Akademiens årsberättelse i *Documenta* 1974. Årsberättelsen skrevs av dåvarande sekreteraren Carl Gustaf Bernhard, men vem som har gjort skissen är oklart.

således sitta i tre år. Han får också en förste och en andre vice preses. Beredningsutskottet blir mer av en valberedning. Förvaltningsutskottet övertar en del av Beredningsutskottets tidigare uppgifter samtidigt som det behåller sina gamla och blir genom de vidgade befogenheterna mer centralt och likt en styrelse. Bland de omnämnda tjänstemännen ersätts bibliotekarien med överbibliotekarien. Kamreraren och ombudsmannen får också nya benämningar, vilka blandar akademi och myndighet: akademiräntmästare och akademiassessor. De har närvaro- och yttranderätt vid Förvaltningsutskottets möten. För flertalet av de administrativa tjänstemännen, med mer assisterande än handläggande uppgifter, hänvisas till Akademiens stat.

De förändringar i den yttre organisationen som behandlats ovan återspeglas i stadgarna – listan över institutioner tillförs nya poster. Samtidigt upphör paragrafen om institutioner under Akademiens överinseende att gälla, liksom paragraferna om inspektorer för dessa institutioner.

Även om förändringarna var stora följdes de snart av än större.

Efter en utredning av almanacksprivilegiet och en remissomgång, då alla utom Vetenskapsakademien, Almqvist & Wiksell och justitiekanslern vände sig mot privilegiesystemet, föreslog regeringen i en proposition 1969 att det inte skulle förlängas efter 1972. Huvudinkomsten sedan 1747 skulle försvinna. Utbildningsministern konstaterade att detta aktualiserade frågan om Akademiens framtida ställning och uppgifter. Framtiden för institutionerna krävde särskilda överväganden.⁵¹

Sådana kom i form av ännu en utredning och en ny proposition 1973. Den föreslog att observatorierna skulle förstatligas. Stockholms observatorium skulle inordnas i stadens universitet medan det i Kiruna, med en stor andel rådsfinansiering, fick bli ett eget forskningsinstitut med anknytning till det nya universitetet i Umeå. För övriga institutioner skulle huvudmannaskapet tills vidare ligga kvar hos Akademien, som årligen fick äska statsmedel för att driva verksamheterna. Den Bergianske professorn hade delvis inordnats i Stockholms universitets organisation redan 1969, då staten också köpte det mesta av Bergianska stiftelsens markinnehav.⁵²

Bara några månader efter det att riksdagen 1973 godtagit propositionens förslag kom nya ändringar i stadgarna.⁵³ Antalet ledamöter höjdes till 128, samtidigt som åldern för när ett ledamotsrum blev ledigt sänktes till 65. Det var främst klassen för ekonomiska, statistiska och sociala vetenskaper som förstärktes. Den hade sedan 1969 ansvar för Riksbankens pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne. Sekreteraren slapp uppgiften att sköta Akademiens vidlyftiga publiceringsverksamhet, vilken vid denna tid reformerades och delvis avvecklades.

De nya förutsättningarna slog igenom i den inre organisationen. Bland tjänstemännen tillkom utlandssekreteraren samtidigt som redaktören för *Sveriges statskalender* försvann. För att bistå sekreteraren inrättades Publiceringsutskottet och Internationella nämnden. Sekretariatet diversifierades genom Utlandsavdelningen och Informationsavdelningen. Det stadgades att Kungl. Maj:t skulle utse en egen representant bland revisorerna. Måhända var det ett tecken i tiden att de äldre referenserna till ”ordningsregler” 1973 ersattes av en hänvisning till ”särskilda instruktioner och arbetsordningar”.

Den yttre organisationen krympte när observatorierna fick andra huvudmän.

Från 1970-talet till samtiden: nyorienteringar

Det var i detta turbulenta tidsskede som Carl Gustaf Bernhard kom in på scenen, 1968 som ledamot, sedan som preses och från 1973 som sekreterare. Som en handlingsglad aktör kom han att bidra till formativa förändringar av Akademien. Förändringarna innebar också fler och tätare ändringar av de formella ramarna. Nya grundregler tillkom 1974, alltså året efter den senaste revisionen. De kom inte att utmärkas av samma stabilitet som reglerna från 1741, 1820 och 1904. I förhållande till den gällande versionen av 1904 års grundregler innebar de mest justeringar av praktikaliteter, men Kungl. Maj:t fastställde dem alltså som nya grundregler.⁵⁴

De reviderades redan 1975, då en nyhet var att ändringarna inte fastställdes av Kungl. Maj:t utan av regeringen i enlighet med 1974 års regeringsform.⁵⁵ En annan var att sex nya ledamotsrum tillfördes den tolfte och

sista klassen, den för övriga vetenskaper och framstående förtjänst. Som sekreterare kom Bernhard att lägga sig i ledamotsvalen i denna klass på ett sätt han inte gjorde i de fackvetenskapliga klasserna. Till exempel invaldes politiker och kulturpersonligheter som förde med sig kontaktnät och medial uppmärksamhet.⁵⁶

En kommitté hade sedan 1973 arbetat med att se över Akademiens ordningsregler, och en arbetsordning kom 1976.⁵⁷ Liksom reglerna från 1944 hade den en uppställning i paragrafform, men den var mindre omfattande och utan så detaljerade föreskrifter, till exempel om alla olika tidskrifter, om institutionsföreståndarnas skyldigheter och om former för tjänstemännens avlöning. Dock reglerades deras rätt att ägna sig åt bisysslor. Uppmärksamhet och utrymme ägnades åt själva organiseringen snarare än åt reglerna för hanteringen av olika ärenden.

Presidiet var ett nytt organisationselement, bestående av preses och två vice presesar, eller presides om man så vill, samt sekreteraren och vice sekreteraren. Förvaltningsutskottet fick också en egen rubrik. Utöver sina uppgifter enligt grundreglerna fick detta utskott genom arbetsordningen stående delegationer i en mängd ärenden. Sekretariatet fick också en egen rubrik. Dess arbete organiserades i fyra avdelningar. Akadimirådet, tidigare benämnd akademiassessorn, var chef för kansliet och akadimiräntmästaren för räntekammaren. Utlandssekreteraren och informationssekreteraren var chefer för var sin avdelning. Personalen vid sekretariatet och biblioteket hade blivit så stor att en företagsnämnd fick inrättas för att organisera personalsamråd i enlighet med gällande lagstiftning.⁵⁸

Bara ett år senare, 1977, kom en lite större stadgerevision. En tredje vice preses tillkom, men ändå förklarades det hur man skulle agera om samtliga presesar hade förfall. Å andra sidan försvann vice sekreteraren. I händelse av förfall för sekreteraren inträdde i stället akademirådet, nämnd först av de listade administrativa tjänstemännen. Den största nyheten 1977 var dock tillkomsten av Internationella institutet för energi och humanekologi, Beijerinstitutet. Denna förändring i den yttre organisationen grundades i en donation från en privat stiftelse. Men den nya institutionen var inte mer yttre än att den kom att husera i en tillbyggnad till Akademiens hus i Frescati.⁵⁹

Det blev troligtvis svårt att hålla ordning på alla versioner och revisioner. Bara en månad efter det senaste fastställandet konstaterade Akademien att man skickat in en äldre variant av en paragraf och bad regeringen att fastställa den rätta ordalydelsen. Likväl kom 1980 ytterligare revisioner. Efter viss diskussion återinfördes den tidigare modellen med extra ledamotsrum utan klasstillhörighet, denna gång fem stycken, som efter anhållan kunde tillföras klasser ”i tillfälligt behov av förstärkning”. Den inre organisationen förenklades på så sätt att det brandfria kassaskåpet för värdehandlingar inte längre behövde ha tre lås med separata nycklar. En något tidigare

förändring i den yttre organisationen, som berörde många anställda och stora anslag, var att biblioteket förstatligades för att införlivas med Stockholms universitet. En annan var att forskningsstationen på Capri genom ett stort internationellt samarbete flyttade till La Palma, där förutsättningarna för observationer var bättre.⁶⁰

Redan 1985 fastställs så nya grundregler, denna gång med mer genomgripande bearbetningar.⁶¹ I portalparagrafens uppräknning av de medel med vilka Akademien ska verka för sina uppgifter tillkommer formuleringen ”och annan upplysningsverksamhet”. Detta ligger i linje med den så kallade tredje uppgiften, som lärosätena haft sedan högskolereformen 1977.

Själva Akademien ändras egentligen inte, även om antalet extra ledamötsrum för förstärkningsbehov höjs från fem till tolv. Församlingen är beslutsför när minst 40 ledamöter är närvarande vid allmän sammankomst. Klasserna får en egen rubrik och sägs vara ständiga, vetenskapliga utskott som ska ”följa vetenskapens utveckling”. De ska själva välja ordförande i stället för att ledas av sekreteraren. Till slut sägs också att ändringar av stadgarna ska fastställas av regeringen, inte Kungl. Maj:t, som fått hänga med genom alla revisioner.

Förändringarna är större vad gäller den inre organisationen. Både Berednings- och Förvaltningsutskottet är borta. I stället hänvisas till Presidiet, bestående av presesar och sekreterare, som bland annat ska hantera representation i internationella sammanhang. Dessutom tillkommer Akademinämnden, bestående av Presidiet jämte en ledamot från var och en av de tolv klasserna. Akademinämnden bereder ärenden och fattar beslut, företräder Akademien och tecknar dess firma, lägger fram förslag till preses och till ständig sekreterare för val vid allmän sammankomst. Sekreteraren sköter Akademiens angelägenheter ”enligt de riktlinjer och anvisningar som akademinämnden meddelar” och verkställer fattade beslut. Han – fortfarande talas genomgående i termer av ”han” – ska organisera arbetet så att det motsvarar vetenskapens krav och som högste chef för kansliet tillse att dess verksamhet bedrivs enligt gällande regler och med största möjliga effektivitet. Kansliet ersätter ”sekretariatet” och får en egen rubrik.

BILDEN SOM FRAMTONAR ur de nya stadgarna får ytterligare relief i 1989 års arbetsordning.⁶² Den fortsätter avvecklingen av tidigare detaljreglering och är inte uppställd i paragrafform. Allmänna sammankomster hålls fortfarande på onsdagar, men nytt är att klasserna förväntas sammanträda minst en gång per termin. Akademinämnden sammanträder i regel minst en gång i månaden, då avdelningschef vid kansliet har närvarorätt. Kansliarbetet är organiserat i sex avdelningar. Administrativa avdelningen, Redovisningsavdelningen och Kapitalförvaltningsavdelningen har akademirådet, akademikamreren och akademiräntmästaren som chefer, medan

EN AV VETENSKAPENS MÅNGA OKÄNDA ASSISTENTER.

Porträtt av Anders Skärlén, anställd som vaktmästare vid Akademien från 1871 och fram till sin död 1905. Målning av Jean Hagen.

Utlandsavdelningen, Miljösekretariatet och Informationsavdelningen leds av var sin sekreterare. Akademinämnden ska årligen fastställa organisationsplan och verksamhetsplan för arbetet. Nämnden ska även fastställa instruktioner för några nya permanenta kommittéer: Miljökommittén, Polarforskningskommittén och kommittéer för att behandla ansökningar inom forskarutbytesavtal med andra länder.

Den enda förändringen i den yttre organisationen är det nya Centrum för vetenskapshistoria från 1988, som likt Beijerinstitutet tillkom med hjälp av donationer. Inte heller det var mer yttre än att det också tog plats i Akademiens hus.

ESSÄ

"Stackars, stackars
Vetenskapsakademien"
s. 433-438

Som vi ser ändrades organisationen så att relationen mellan Akademinämnden och sekreteraren kom att likna den mellan styrelse och direktör, med lite friare mandat och mer exekutiva befogenheter för båda. I förlängningen av denna bild framtonar Vetenskapsakademien i plenum som något av en stämma, som mer tar ställning till förberedda förslag än arbetar självständigt på 1700-talsvis. Företaget som organisationsform låg i tiden och det är som om man från den övertog element som bidrog till legitimiteten, till att Akademien framstod som en relevant aktör med en adekvat organisation. Som andra organisationer var Vetenskapsakademien föremål för ett tryck mot organisatorisk likformighet i enlighet med teorin om institutionell isomorfism.⁶³

Vi ser också att det var den inre organisationen mer än den yttre som utvecklades. Det administrativa stödet blev mer elaborerat och fick en lite självständigare ställning i beredningsarbetet samtidigt som detaljregleringen minskade i omfattning. Denna organisatoriska utveckling, med en betoning av effektivitet och övergripande planering, låg även den i tiden och innebar i så måtto en press mot likformighet. Riksdagen beslutade 1988 att svensk statsförvaltning skulle lämna den detaljerade regelstyrningen för att övergå till mål- och resultatstyrning.

GRUNDREGLERNA blev föremål för återkommande ändringar: 1988, 1992, 1993, 2000 och 2002, innan det 2006 kom helt nya.⁶⁴ Arbetsordningen reviderades 1998 och 2002.⁶⁵ Även om ändringarna var många var de inte särskilt radikala. Det är inte motiverat att redovisa alla i detalj, men somligt ska noteras. Två klasser försvann 1988, närmast till följd av att de båda nya klasserna geovetenskaper och biologiska vetenskaper uppstod genom sammanslagningar av fyra tidigare klasser. Den tionde och sista klassen fick en delvis ny benämning: ”för humanistiska och övriga vetenskaper samt för framstående förtjänst om vetenskap”. Antalet ledamöter höjdes: från 134 över 161 och 164 till 167. År 2000 bestämdes att det räckte med att stadgeenlig kallelse till allmän sammankomst utgått för att Akademien skulle vara beslutsför, samtidigt som utländska ledamöter som var bofasta i Sverige fick rösträtt. Räkenskapsåret ändrades 1992, då det också föreskrevs att en av de tre revisorerna skulle vara auktoriserad. Detta innebar en professionalisering av granskningsverksamheten. Senare stadgades också att en förutvarande preses skulle föra ordet när Akademien i plenum behandlade frågan om ansvarsfrihet för den sittande Akademinämnden. Preses ordinarie mandatperiod förlängdes till först två och sedan tre år.

Arbetsordningen från 1998 reglerade att preses skulle besluta om löne- och anställningsvillkor för sekreteraren, som i sin tur beslutade om organisering och ledning av kansliet. I övrigt sades inget om dess organisation eller planering, och bara de tjänstemän som sekreteraren bjudit in hade

närvarorätt vid sammankomster och Akademinämndens möten. Arbetsordningen 2002 avvecklade det gamla jetongsystemet. Det förklarades att Presidiet skulle fungera som en särskild arbetsgrupp inom Akademinämnden. Denna fick i uppgift att upprätta ett regelverk för kapitaluttag som skulle ses över årligen. Man skulle även tillsätta en valberedning, som inte bara fick hämtas från Akademinämnden själv, när förslag till preses och vice presesar skulle tas fram. Av de permanenta kommittéerna återstod 2002 bara Miljökommittén.

Den yttre organisationen var i princip oförändrad, även om Kristinebergssstationen inte längre drevs av Akademien själv utan i samarbete med Göteborgs universitet.

Vänder vi blicken än mer utåt ser vi förändringar på universitets- och högskolefältet, på vilket flertalet ledamöter verkade eller hade verkat. Den borgerliga högskolereformen 1993 bröt under devisen ”frihet för kvalitet” upp det enhetliga och regelstyrda system som var en följd av 1977 års socialdemokratiska högskolereform. Det blev nya konjunkturer för elitsatsningar och idéer om excellens. Mycket av makten och ansvaret delegerades till de enskilda lärosätena, som blev mer av resultatenheter och på samma gång föremål för utvärderingar. Lednings- och organisationsfrågor fick större uppmärksamhet och betydelse i den decentraliserade högskolan, liksom informations- och kommunikationsverksamheter – så även för Akademien, som 1995 började laborera med ”en s.k. hemsida på Internet”.⁶⁶ Denna utveckling var inte originell för vare sig högskolesektorn eller Sverige, utan låg i linje med den breda organisatoriska reformvåg som fått samlingsbenämningen *new public management*.⁶⁷

Till tiden hörde även en ganska intensiv nybildning av akademier i många utvecklingsländer. Nya former för samverkan utvecklades också, inte minst i Europa. På det mer tätbefolkade och svåröverskådliga internationella fältet för vetenskapsakademier och liknande institutioner uppkom dessutom paraply- eller metaorganisationer för att koordinera andra organisationers verksamheter och agendor. Efter Berlinmurens fall tog Vetenskapsakademien del i de överläggningar som 1994 resulterade i bildandet av samverkansorganet All European Academies (ALLEA). Ett annat organ, The European Academies' Science Advisory Council (EASAC), bildades 2001 i Stockholm och har varit verksamt i Bryssel.⁶⁸

DE NYA GRUNDREGLERNA från 2006 är omsorgsfullt genomarbetade och frigör sig från den uppställning som hade traderats sedan 1904, samtidigt som de återgår till den äldre benämningen ”grundregler” som 1904 ersattes av ”grundstadgar”.⁶⁹ I portalparagrafen sägs alltjämt att Akademiens uppgift är att främja vetenskaperna. I den nya skrivningen har man lagt till ”och stärka deras inflytande i samhället”. Naturvetenskap nämns nu före

matematik, vilket måhända är en signifikant detalj i förhållande till ordningen från 1904. Andra förändringar är mer iögonfallande:

Akademien strävar efter att allmänt öka utbytet mellan olika discipliner och förståelsen för deras särart.

Akademien fullgör denna sin uppgift genom att

- sprida kunskap om rön och problem inom aktuell forskning,
- delta i samhällsdebatten rörande utbildning och forskning,
- dela ut priser, belöningar och stipendier samt
- driva vetenskapliga institutioner och projekt.

Vi ser att det första verkningsmedel som nämns är spridandet av forskningsrön, vilket på sitt sätt är en återaktualisering av en uppgift som Akademien tagit sig an alltsedan 1700-talet. En andra nygammal uppgift som bidrar till legitimiteten inåt och utåt är engagemanget och deltagandet i debatten om samhällets kunskapshantering – att agera som en kunskapspolitisk kamporganisation. Den tredje uppgiften har kommit att domineras av Nobelprisen, som i sin tur kommit att dominera Akademien. Som fjärde och sista nämns den verksamhet som mer direkt handlar om att skapa vetenskapliga kunskaper och som sedan 1904 kommit först, men då med fler och större institutioner att driva och utan allt tal om ”projekt”. Den allmänna strävan att i tvärvetenskaplig anda gå över gränser och utveckla utbytet och förståelsen mellan olika specialiteter är ny som explicit syftemål.

Själva Akademien utökas igen, till 175 ledamöter och med tio extra rum för förstärkningsbehov. Klasserna är alltjämt tio men de två sista har nya benämningar: ”för samhällsvetenskaper” och ”för humaniora och för framstående förtjänst om vetenskap”. Vid inval inrättas klassen en nomineringskommitté, som i första hand ska beakta kandidaters vetenskapliga kvalifikationer. ”Därutöver skall potentiell nytta för akademien men också behovet av bred ämnesrepresentation, förnyring, jämställdhet mellan män och kvinnor samt geografisk spridning beaktas.” Jämställdhetsaspekten märks även i användningen av pronomina: ”han eller hon” ersätter det tidigare ”han”. Internationaliseringen märks i möjligheten att som *svensk* ledamot välja in utländsk medborgare som är stadigvarande verksam i Sverige. Vi kan även notera att ledamots rätt att utträda ur Akademien nämns i en egen paragraf.

Den inre organisationen ändras också. Presidiet kvarstår men Akademi-styrelsen ersätter Akademinämnden, även om uppgifterna inte förändras särskilt mycket i sak. Styrelsen kan, liksom Akademien, delegera uppgifter, men ska då kontrollera att de fullgörs och vid behov återkalla delegationen. Val av preses och sekreterare förbereds av en valberedning. Den yttre organisationen ändras i princip inte, även om det inte framgår av stadgarna.

SIGILL, EMBLEM OCH OLIKA FORMER AV LOGOTYPER

bidrar genom den visuella igenkänningen till en organisations synlighet. Vetenskapsakademiens sigill började användas 1746, och moderniserades 2009, bland annat för att passa bättre i digitala sammanhang. En annan logotyp för Sveriges unga akademi skapades 2011 av Gustav Granström och Oscar Laufersweiler i flera varianter för olika ändamål.

SVERIGES UNGA AKADEMI

SVERIGES UNGA AKADEMI

Listningen av institutioner avvecklades redan med 1985 års revision, vilket gjorde det lättare att ändra organisationen utan att ändra stadgarna. I anslutning till 2006 års stadgerevision avvecklades arbetsordningen. Fyra år senare infördes en delegationsordning, som skulle strama upp arbetet och årligen behandlas av Akademien.⁷⁰

Vad gäller förändringar efter fastställandet av dessa grundregler kan det helt kort sägas att den inre organisationen har förändrats även fortsättningsvis. Olika utskott och kommittéer har tillskapats och kunnat agera mer självständigt, till exempel genom skrifter och debattinlägg som Akademien inte behövt enas om i plenum. Verksamheten organiserades 2012 i kommittéer för forskningspolitiska frågor, internationella frågor, miljöfrågor, programverksamhet samt skolverksamhet.⁷¹ I likhet med både myndigheter och så kallade *non-governmental organizations* har Akademien införlivat organisationselement i tiden, inte minst på det expansiva informations- och kommunikationsområdet. Som andra moderna institutioner har man tagit fram dokument med visioner och mål, och man har ägnat sig åt utvärderingar. Presidiet omtalas i termer av ”ledningsgrupp” på hemsidan.

Den yttre organisationen har krympt. Forskningsstationerna i Kristineberg och Abisko liksom Institutet för solfysik har överförts till andra huvudmän, men då hade de redan tidigare fått större eller mindre undervisningsuppdrag. Av den tidigare brokiga institutionsfloran återstår i skrivande stund fyra, knutna till olika donationer eller stiftelser: Beijerinstitutet, Bergianska stiftelsen, Centrum för vetenskapshistoria och Institut Mittag-Leffler. Beijerinstitutet övertogs i praktiken år 1989 av staten, som på denna grund skapade Stockholm Environment Institute, varpå ett omorganiserat Beijerinstitut med inriktning på ekologisk ekonomi inrättades 1991.

En nybildning på gränsen mellan inre och yttre organisation är Sveriges unga akademi. Den bildades 2011 på initiativ av Vetenskapsakademien, med finansiering från olika stiftelser jämte Utbildningsdepartementet. Redan från början var tanken att den nya institutionen skulle avknoppas. Efter två år bildades en egen stiftelse för verksamheten, som drivs av en vd och ett sekretariat med en kommunikationsansvarig i Vetenskapsakademiens hus. Paraplyorganisationen Global Young Academy tillkom redan 2010 – likartade institutioner hade bildats på andra håll tidigare.⁷² Liksom

förr i historien bidrog inspirerande impulser utifrån till en institutionell likformighet, men bara framtiden kan utvisa om Sveriges unga akademi blir en gammal och trögföränderlig institution.

Summerande perspektiv

Ett historiskt längdsnitt som det vi följt ovan framhäver tendensen till stigberoende i Vetenskapsakademiens historia. Samtidigt har vi sett många exempel på hur denna tendens mött återkommande tryck mot institutionell likformighet, hur Akademien inkorporerat organisationselement i tiden för att framträda som väl rustad för att möta aktuella uppgifter. Inflytandet från samtida inspirationskällor och förändringskrafter utforskas närmare i de följande kapitlen, som arbetar mer med historiska tvärsnitt.

Här noterar vi att när Vetenskapsakademien bildades 1739 tog den nya institutionen upp ordningar och organisatoriska lösningar från andra akademier och lärda sällskap på de svenska och internationella fälten. Eftersom det var fråga om en nyskapelse framstår skedet närmast definitionsmässigt som formativt, samtidigt som själva momentet kanske mer kom från tidsbundna, politiska omständigheter än från inspirerande föregångare.

Tidsskedet runt år 1820 framstår också som formativt – den etablerade ordningen var mogen för reformering efter år av relativ tillbakagång för Akademien. Samtidigt är det vanskligt att utpeka en specifik katalysator. Att hänvisa till Jöns Jacob Berzelius tillträde som sekreterare är en förklaring som lyfter fram betydelsen av en dristig aktör och dennes möjligheter att gripa in i en situation då institutionen var öppen för omformering och nya vägval. En mer allmän förklaring tar fasta på nya sätt att se på den högre utbildningen, dess uppgifter och roll.

Någon lika tydlig brytpunkt utgör inte år 1904 med sina nya grundregler, som på sitt sätt kodifierade den vetenskapliga orientering som hade vuxit fram. Men 1900-talets början medförde likväl förändringar som blev formativa för Vetenskapsakademien och dess verksamheter. Exempelvis tillkom Nobelprisen och naturskyddsärendena samtidigt som man utredde och beslutade om nya byggnader för Naturhistoriska riksmuseet, själva Akademien och det första av dess Nobelinstitut.

Årtalet 1974 markerar inte heller någon distinkt brytpunkt. Samtidigt framstår skeendet fram till fastställandet av de nya grundreglerna som tydligt formativt, med en brännpunkt i statsmakternas beslut 1969 att inte förlänga almanacksprivilegiet. Carl Gustaf Bernhard trädde in på scenen i

SAMLINGARNA vid Centrum för vetenskapshistoria rymmer inte bara arkivalier utan också en stor föremålssamling.

en situation som handgripligen fordrade omprövningar. I slutkapitlet ska vi se att även de nyordningar som denne dristige aktör var med om att få till stånd i mycket betingades av större skeenden och tidsbundna omständigheter. Reaktionerna på och konsekvenserna av privilegiets avskaffande innebar övergången till den senaste period som är tydligt urskiljbar ur ett övergripande perspektiv: Vetenskapsakademiens samtidshistoria.

Sammantaget kan vi konstatera att form och innehåll hänger ihop i så måtto att förändringar av de formella ramarna varit relaterade till förändringar av verksamheterna och de reella förutsättningarna för dem. Tidpunkterna för nya grundregler indikerar brytpunkter i institutionens historia.

Ett alternativ till denna historiehänterande periodisering är att utgå från de tyngdpunktsförskjutningar inom organisationen som vi redan noterat och som kommer att utvecklas tydligare i den fortsatta framställningen. Från början låg tyngdpunkten i verksamheterna i *själva Akademien*, som samlade in och granskade nyttiga rön innan de sattes i cirkulation. Efter hand blev skapandet av nya kunskaper en mer central uppgift och det tillkom institutioner som tog sig an olika delar av den. I takt med att institutionerna blev fler, större och mer självständiga försköts tyngdpunkten till den *yttre organisationen*. När institutionerna sedan övergick till andra huvudmän förflyttades tyngdpunkten än en gång, till den *inre organisationen*, som blev mer elaborerad och fick en mer utmejslad ledningsroll. Så kan man också sammanfatta Vetenskapsakademiens historia.

Dessa förskjutningar och övergångar är svåra att exakt tidsbestämma och implicerar en glidande, för att inte säga undanglidande periodisering, vilken möjligen kan ses som mer kongenial med historiens komplexiteter än ordnarens benägenhet att hänga upp skeendet på enskilda år. Samtidigt som detta alternativa sätt att hantera det historiska längdsnittet är mindre distinkt vad gäller periodindelningen ger det en tydligare bild av vissa utdragna processer. Exempelvis skärper det blicken för hur uppgiften att frambringa ny kunskap genom en mängd tillkomna institutioner rymde centrifugala tendenser. När forskningsverksamheterna under efterkrigstiden började gå mot *big science*, när institutionerna i den yttre organisationen krävde allt större anslag för att utföra sina uppgifter, byggde de centrifugala krafterna upp en situation som inte var långsiktigt hållbar för Akademien i den grundform som hade etablerats och som man gärna ville föra vidare. Frågan om almanacksprivilegiets vara eller icke vara framstår i sammanhanget som mindre avgörande. Ett sådant institutionalistiskt perspektiv på dynamiken i en gång valda organisatoriska lösningar kastar ljus över Vetenskapsakademiens samtidshistoria.